

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יג, תשכ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חיותה של העברית בימי הביניים¹

כאשר החלו צלילי הדיבור העברי להתרונן בחוצות ערי הארץ ומושבותיה, ראו בכך נס ממש, וקראו לו „תחיית הלשון“, על משקל תחיית המתים. באותם ימים מרכזי הספרות וחכמת ישראל עדיין היו בגולה, והדיבור והסתעפויותיו בכתיבה היום-יומית ובסיפור הקצר בלטו בעולמו הלשוני של היישוב בארץ-ישראל, עד שלא הורגש הקשר ההדוק בינם לבין הספרות העברית שקדמה לתחייה. טבעי הדבר, שהתרגלנו ל„נס“, ושמנו לב להמשכיות שבתולדות הלשון, ושימושה הבלתי-פוסק במשך הדורות, עד שהחזרה לדיבור העברי נראתה בעיני רבים כדבר קטן לעומת הרציפות הגדולה. מלומדים אחדים אף התחילו לטעון, שעצם הדיבור העברי לא פסק בתקופת הגלות, והצביעו על מספר מקומות בספרים, שמהם מסתבר, כי יהודים מארצות שונות נידברו בעברית, או שיהודי דיבר עברית עם רעהו בנוכחות גויים. כך נוצרה בהדרגה תמונה, שלפיה העברית הייתה חיה חיים מלאים במשך כל הגלות, על כל פנים בחלק של העם, ואין לדבר כלל על „תחייה“ במאה התשע-עשרה.

ברור, קודם כול, שהעברית לא הייתה בתקופת הגלות לשון מדוברת באותה הדרך, שהיא לשון מדוברת בישראל בימינו.

1. נוסח מורחב של דברים שנאמרו בדיוני הסקציה ללשון

העברית בקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות.

זאת אומרת, לא הייתה לשון של חיי יום יום או של משא ומתן ציבורי או כלכלי. הדיבור בעברית היה דיבור לעת מצוא, דבר שרבים יכלו לעשותו, אם היה צורך בכך, אבל לא היה מעשה רגיל יום-יומי. כמובן אין להביא ראיה, כפי שנעשה, ממה שהלומדים והמתפללים השמיעו את הטקסטים בקול רם. קריאה מן הכתוב אינה דיבור, ובפרט כשקריאה זו אינה נעשית לצורכי תקשורת.

אין אפוא לדבר על חיי הלשון בדיבור. העברית בתקופת הגלות חיה, במידה שהיא חיה, כלשון הכתב. ושוב עלינו לדייק. אין לראות את חיי הלשון בכך, שהרבו לקרוא את התנ"ך או את התפילות, כי שימוש פאסיבי אינו נקרא חיים של לשון. היו במשך התקופה קיבוצים יהודיים רבים בזמנים שונים ובמקומות שונים, שהלשון לא שימשה אצלם אלא לקריאה פאסיבית, ואצל קבוצות אלה לא הייתה זאת לשון חיה. אצל קבוצות אחרות שימשה העברית כלשון של כתיבה פעילה, להבעת מחשבותיה של אותה קבוצה ממש, והיא קיבלה מתוך שימוש זה צביון מיוחד, שייצג את אופייה הרוחני של אותה קבוצה. במקרים כאלה אנחנו רשאים לדבר על חיות הלשון. מידת החיות מותנית בהיקף השימוש: אצל קבוצה, שהשתמשה בעברית לצרכים מוגבלים (כגון יהודי ספרד), הייתה הלשון פחות חיה מאשר אצל קבוצה, שהעברית שימשה לה לכל צרכיה שבכתב (כגון יהודי אשכנז בימי רש"י ואחריו). מידת חיות זו בדרך כלל (אם לא תמיד) נותנת אותותיה גם בסטיות הלשון של אותה קבוצה מן הדפוסים ה"קלאסיים", לשון המקרא או לשון חכמים.

חיות זו כלשון הכתב בצוותא עם לשון־דיבור אחרת, או אף עם לשון־כתב נוספת, אינה תופעה המיוחדת לעברית של תקופת הגלות. להפך, זוהי תופעה נורמלית לעיקר תקופת הגלות, היינו ימי הביניים, ולאותו השטח שבו פרחו העברית, כלומר סביבת הים התיכון ואירופה. באירופה המערבית, כידוע, שימשה הרומית לשון־הכתב, אך לא לשון־הדיבור בשום מקום, אע"פ שבחלק מאירופה דיברו בשפות, שמוצאן מן הרומית. בארצות האיסלם כתבו ערבית קלאסית, אך דיברו בשפות רבות, וביניהן גם ניבים ערביים, שיחסם לערבית הקלאסית דומה למדיי ליהסן של בנות־הרומית אל הרומית הקלאסית. כלומר, ברוב השטח, שבו נכתבה העברית, נהגו לכתוב בשפה שלא דיברו בה, ולדבר בשפות שלא כתבו אותן, ובמקרים רבים אף לא ידעו, איך לכתוב אותן. גם כשהיהודי הספרדי או הצפון־אפריקאי כתב ערבית, לא כתב בלשון שבה דיבר, אלא בלשון ספרותית, שאפשר ללמוד אותה רק מתוך ספרים.

היותה של העברית בימי הביניים לא הייתה אפוא פחותה מזו של הרומית או של הערבית הקלאסית, אך גם לא מרובה מחיותן של הללו. היא הייתה לשון־כתב אופיינית לעולם־תרבות מסוים, שאפשר להבין אותה רק על רקע עולם־תרבות זה. הדברים תוארו יפה בידי אריך אוארבך בספרו *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter* (1958) לגבי הרומית. אוארבך מראה, איך הניסיונות הראשונים לכתוב את הלשונות המדוברות היו חידושים נועזים, שנעשו דווקא בידי אנשים, שעיסוקם היה

בכתיבת הלשון הספרותית. על רקע זה אפשר להבין, למה הניסיונות הראשונים נעשו דווקא בשירה.

הרומית של ימי הביניים, כדוגמת העברית, לא קפאה על שמריה, אלא הלכה ונתעשרה במלים (במידה מסוימת גם מקורות ההרחבה המילונית דומים להפליא לשל העברית: תרגומי שאילה מן הערבית בספרות המדעית, ומן הלשונות המדוברות בענייני יום-יום). כשם שדיברו עברית לעת מצוא, כך דיברו רומית לעת-מצוא, והיו אף קבוצות נרחבות למדי, שהשתמשו ברומית בחיי הצוותא שלהם, כלומר חיות הרומית הייתה אף גדולה מזו של העברית.

בידוע, שלעברית היו בימי הביניים כמה "תחיות" חלקיות. הראשונה בימי הפיוט, ותחייה זו פשטה אחר-כך מערבה, לאיטליה ולאירופה הצפון-מערבית. השנייה קשורה בשמו של רב סעדיה גאון (אף כי אולי התחילה לפניו), והביאה לידי שיבה לעברית המקראית. תחייה נוספת, או המשך לקודמת, הייתה תנועת הפוריזם המקראי באמצע תור הזהב של שירת ספרד. האחרונה שבתחיות אלו הייתה החזרה לסגנון המקראי בתחילת ימי ההשכלה. מסתבר, שהתפתחות העברית בתקופת הגלות הייתה בצורת מהפכות שמגמתן "החזרה למקורות", או בלועזית, תנועות קלאסיציסטיות. כך, במידה רבה, היה גם מהלך התפתחותן של הרומית, היוונית-הביזנטית והערבית הספרותית במשך ימי הביניים. ארנולד טוינבי, בכרך השמיני של ספרו *A Study of History*, מדבר בשאט נפש על תנועות קלאסיציסטיות אלו, אבל כשם שהיסטוריון גדול זה לא הבין את מהלך תולדות עם ישראל,

כך לא שם לב, שחזרות אלו למקורות התרבות, של שתייה לרוויה מן המבוע הראשוני, הן ככל הנראה תכונה סגולית של טיפוס הלשון הספרותית ללא רקע של לשון מדוברת קרובה. גם בנקודה זו אפוא אופייניות תולדות העברית לתקופתה ולסביבתה.

קצה של הרומית כלשון ספרותית שלטת בא עם היווצרות העמים האירופיים המודרניים ובעקבות הלאומיות המודרנית, הרואה בלשון הלאומית סימן היכר מרכזי של האומה. בעולם הערבי לא באה תמורה כזאת, מאחר שנשתמרו בחברה זו דפוסי חיים של ימי הביניים (רק הטורקים, אומה שפניה לאירופה, פיתחו לשון כתובה משלהם). גם העם היהודי, כעם, שמר על הדגם של עם־דת הטיפוסי לימי הביניים, והוא שמר גם על היחס הביניימי ללשון (אמנם בפיתוח היידיש והספרדית־יהודית בכתב יש לראות התפתחות בכיוון האירופי). השינוי ביחס העם היהודי ללשונו חל יחד עם ראשית השאיפה להפוך את היהודים לעם מן הטיפוס המודרני: מאמרו של בן־יהודה, „שאלה נכבדה“ (תרל"ט—1879), מכריז בנשימה אחת על ה„לאומות“ כהצלה לעם היהודי ועל החזרת העברית ללשון הדיבור.

אם יש לראות לפי זה את תחיית הדיבור העברי כפועל יוצא מן הציונות (היינו תנועה להתאמת המבנה של עם ישראל לדפוסים של זמננו), חשיבות יתרה נודעת למחיי הלשון, ובן־יהודה בראשם, שהכשירו את הלשון לתפקיד היסטורי חדש זה.